

**Solukhumbu Multiple Campus Research Journal**

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

**विवस्त्र रामायण कथाको महिला सौन्दर्यचिन्तन****डा. विन्दु शर्मा**

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Dr. Bindu Sharma Email: bindu2033@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74540>**लेखसार**

प्रस्तुत लेख अर्चना थापाको 'विवस्त्र रामायण' कथाको महिला सौन्दर्यचेतना विश्लेषणमा आधारित छ। उक्त कथामा महिला सौन्दर्यचिन्तन केकसरी भएको छ भन्ने मूल समस्याको समाधानका लागि कथामा प्रकटित महिलाले चाहेको व्यक्तित्वनिर्माण, नवीन भाष्यको प्रवर्तन, शरीर राजनीतिको प्रतिरोध र ऐतिहासिक विभेदको उत्खनन जस्ता प्रतिमानको उपयोग गरिएको छ। प्रस्तुत लेखको सैद्धान्तिक ढाँचाको मूल आधार क्लारा जेटकिन (सन् २०६५), सिमोन द बोउवार (२०७५), र ब्रान्ड वेइजर पेग (सन् २००८) का वैचारिक सामग्रीहरू रहेका छन्। महिला सौन्दर्यचिन्तन सामाजिक र दार्शनिक पक्षसँग सम्बन्धित महिलाको लैङ्गिक भूमिका र शक्ति सम्बन्धसम्बद्ध विषय रहेकाले लैङ्गिक समालोचनाअन्तर्गत अन्तरविषयक समालोचना पद्धतिका रूपमा साहित्यले सहजै अङ्गीकार गरेको विषय हो। समालोचनाका क्षेत्रमा महिला सौन्दर्यचिन्तन समाजको शक्ति सम्बन्धका आधारमा निर्धारित पितृसत्ता र महिलाका बिचको आर्थिक, सामाजिक सम्बन्ध र त्यसले निम्त्याएको द्वन्द्वात्मक परिस्थिति एवम् महिलामुक्तिको पक्षधरताका आधारमा कृतिको विश्लेषण गर्ने सिद्धान्त हो। यसले साहित्यिक पाठमा रहेका लैङ्गिक विभेद, शोषण, द्वन्द्व, महिलाको सिर्जनात्मकता एवम् उनीहरूको मुक्ति जस्ता सामाजिक सांस्कृतिक पक्षहरूको खोजी गरी तिनको प्रयोजनपरक ढङ्गले विश्लेषण गर्ने काम गर्दछ। 'विवस्त्र रामायण' कथामा नेपाली समाजको महिलाप्रतिको दृष्टिकोण चित्रण, पितृसत्तासँगको त्यसको द्वन्द्वात्मक सम्बन्धको आलोचनात्मक प्रसार एवम् महिलाको स्वतन्त्रताका लागि अवलम्बन गरिएको प्रतिरोध र स्वतन्त्रता चयनको अभिव्यक्तिले वैयक्तिक स्वरूपको महिला सौन्दर्यचेतना प्रकटीकरणका कोणबाट विवेच्य कथा प्रभावकारी रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

**शब्दकुञ्जी :** उत्पीडन, प्रजनन अधिकार, प्रतिरोध, शरीर राजनीति, सिर्जनात्मकता ।

## विषयपरिचय

प्रस्तुत शोधको प्रमुख विषय महिला सौन्दर्यचिन्तन हो र त्यसको शोधक्षेत्र अर्चना थापाको 'विवस्त्र रामायण' कथा हो। त्यसैले यहाँ पहिले महिला सौन्दर्यचिन्तन र त्यसपछि 'विवस्त्र रामायण' कथाको परिचय दिइएको छ। सौन्दर्य भनेको मानसिक आनन्द प्रदान गर्ने तत्त्व हो। मानिसलाई आनन्द त्यति बेला प्राप्त हुन्छ, जति बेला उनीहरूले खोजेको अधिकार प्राप्त हुन्छ। साहित्यमा खलपात्रको पराजय हुँदा पाठकले प्राप्त गर्ने आनन्द, न्यायिक युद्धमा उत्पीडित पक्षको विजयको सङ्केत वा सङ्गठित सङ्घर्षका क्रममा विजयको लक्ष्यबाट प्राप्त हुने उत्साह आदिमा नै सौन्दर्यबोध हुने गर्दछ। वर्गीय समाजमा सर्वहाराको खोजेको वर्गमुक्तिको प्राप्ति वा त्यसका लागि गरिने सङ्घर्षमा नै सौन्दर्य अभिव्यञ्जित हुन्छ भने महिलाका सन्दर्भमा पितृसत्तात्मक शोषणबाट मुक्ति र त्यसतर्फको सङ्गठित प्रयास नै सौन्दर्ययुक्त ठहरिन्छ किनभने परापूर्व कालदेखि उत्पादनका साधनबाट वञ्चित गरिएका महिलाहरू पनि उत्पीडित वर्ग नै हुन्। उनीहरूका लागि समाज र संस्कृतिबाट निर्दिष्ट पराश्रित भूमिकाभन्दा स्वतन्त्र रूपले आफ्नो रोजाइको न्यायपूर्ण जीवन बाँच्नु नै सौन्दर्यपूर्ण ठहर्दछ। सौन्दर्यको यही पृष्ठभूमिबाटै महिला सौन्दर्यचिन्तन विकसित भएको हो। महिला सौन्दर्यचिन्तन भनेको महिलालाई हेर्ने पुरानो र कुरूप समाजप्रति आक्रोश र विद्रोह प्रकट गर्दै नयाँ तथा समतामूलक समाज निर्माणको आकांक्षामा आधारित दर्शन हो। महिलालाई पुरुषबराबर अधिकार एवम् उनीहरूमाथिको घरेलु दासत्वको अन्त्यलाई प्रारम्भिक सर्त बनाएको यस दर्शनले महिलालाई पुरुषको यौनसन्तुष्टिको अवयव मान्न अस्वीकार गर्ने र उनीहरूलाई समाजको आर्थिक सम्बन्धद्वारा उत्पन्न परिस्थितिका आधारमा हेर्ने ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टि अवलम्बन गरेको छ, तथापि सर्वहारा वर्गलाई भैँ महिलाहरूलाई पनि आर्थिक एकाइका रूपमा मात्र हेर्ने दृष्टिकोणमा भने यो सीमित छैन। बरु यसले महिलाको आर्थिक उत्पादन क्षमता जति महत्त्वपूर्ण छ, उसको प्रजननशक्ति पनि उतिकै महत्त्वपूर्ण छ भन्ने कुराको वकालत गर्दछ। त्यसैले महिला सौन्दर्यचिन्तन भनेको सामाजिक-सांस्कृतिक अवस्थामा एवम् राजनीतिक अर्थतन्त्रमा महिलाका लागि स्थान बनाउने र हरेक कुरामा पुरुषहरूसँगै अगाडि बढ्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोणमा आधारित दर्शन हो।

कथामा जगतको जीवन्त, स्पष्ट र यथार्थ प्रतिबिम्बन हुने भएकाले यसमा महिलाको सामाजिक एवम् आर्थिक वर्गको अभिव्यक्ति प्रत्यक्ष रूपमा प्रकट हुन सक्छ। नेपाली कथामा नवचेतनावादी युग (२०२०) देखि पारिजात र प्रेमा शाहको लेखनमा लैङ्गिक विभेदको विरोध, पुँजीवादी व्यवस्थामा भइरहेको महिलाहरूको भूमिकाको सङ्क्रमण तथा विभेदबाट मुक्तिको विद्रोह निहित छ (शर्मा, २०८१, पृ. २१०)। तिनमा महिलाका सामाजिक सांस्कृतिक भूमिकासँगै उनीहरूको सिर्जनशीलता, यौनिकताको सम्मान, समानता र स्वतन्त्रता जस्ता राजनीतिसम्बद्ध सन्दर्भहरूको वास्तविकता र जनचासो आलोचनात्मक रूपमा प्रकट भइरहेको छ। यस्तै विशेषता बोकेको अर्चना थापाको 'विवस्त्र रामायण' कथा *कटपुतला* (२०७४) कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ। यसमा *रामायण*मा चित्रित महिलामाथिको पितृसत्तात्मक दमनको प्रतिरोधस्वरूप महिलाबाटै 'विवस्त्र रामायण' शीर्षकको कृति लेखिन लागेको तथा महिला पात्र नै पितृसत्ताले आफूलाई प्रदान गरेको सामाजिक र सांस्कृतिक भूमिका परिवर्तन गर्न जुमुराएको सन्दर्भप्रतिको लेखकीय पक्षधरताबाट महिला सौन्दर्यचेतना प्रकट भएको छ। समकालीन समयका महिलाहरू समेत पितृसत्ताको छायाँमा उत्पीडित जीवन जिउन विवश भएको अवस्था देखेर त्यसको अन्त्यका लागि महिला सचेतनाको अपरिहार्यता बोध गरेकी थापाले आफ्नो साहित्यमा उत्पीडक पितृसत्ताको निर्मम आलोचना र त्यसको प्रतिकार गरिरहेका महिलाहरूप्रति पक्षधरता प्रकट गरेकी

छन् । त्यसैले प्रस्तुत कथामा महिला सौन्दर्य चिन्तन विश्लेषण गर्दा त्यसले सही गति र स्पष्ट दिशा लिन पाउँछ । बिन्दु शर्मा (सन् २०२२) ले समकालीन नेपाली कथामा प्रयुक्त कथानकका स्रोत विश्लेषण गर्दा मिथकीय स्रोतका कथा अन्तर्गत 'विवस्त्र रामायण' कथाको अति सङ्क्षिप्त विश्लेषण गरेकी छन् । रजनी ढकाल (सन् २०२३) ले *कठपुतला* सङ्ग्रहका कथाको लैङ्गिकता अध्ययन गर्ने क्रममा 'विवस्त्र रामायण' कथाका महिला पात्र पूर्वरूपमा आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आधारबाट पितृसत्ताको अधीनस्थ रहेका भए पनि पुनर्सिंजित स्वरूपबाट समाजको प्रतिरोध गर्न सक्षम रहेको भनेर मूल्याङ्कन गरेकी छन् । सीता अधिकारी (२०८१) ले चाहिँ 'विवस्त्र रामायण' कथाको मिथकीय पुनर्लेखनका कोणबाट विश्लेषण गर्दै रामायणका लुकेका सन्दर्भलाई पात्रीय पुनर्लेखनका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको भनेर मूल्याङ्कन गरेकी छन् । त्यसै गरी भूमिराज बस्ताकोटी (२०८१) ले प्रस्तुत कथाको संरचनावादी दृष्टिले विश्लेषण गर्ने क्रममा अधीनस्थताका केन्द्रीयतामा प्राथमिक मानिएका मान्यतामाथि प्रहार गरेको र त्यस क्रममा पुरुष/नारी र संस्कृति/प्रकृतिको द्विचर उल्टिएर नारी/पुरुष र प्रकृति/संस्कृति बनेको बताएका छन् तर यी कुनै पनि अध्ययनमा प्रस्तुत कथामा चित्रित महिला सौन्दर्यचेतनाको स्वरूप र पितृसत्ताको प्रतिरोधी चिन्तनसहितको महिला सौन्दर्य विश्लेषणले भने ठाउँ पाएको छैन । अतः अर्चना थापाको 'विवस्त्र रामायण' कथामा महिला सौन्दर्यचेतनाको उद्घाटन के कसरी गरिएको छ भन्ने जिज्ञासा यस अनुसन्धानमा रहेको थियो र सोही जिज्ञासा समाधान गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत अध्ययन गरिएको हो । 'विवस्त्र रामायण' कथामा महिलाले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण, नवीन भाष्यको प्रवर्तन, शरीर राजनीतिको प्रतिरोध तथा महिलामाथिको ऐतिहासिक विभेदको उत्खनन गर्ने उद्देश्य रहेकाले महिला सौन्दर्यचेतनाका आधारबाट यस कथाको विश्लेषण गर्नु उपयुक्त रहेको छ ।

### अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक शोधविधिमा आधारित छ । यसमा प्राथमिक सामग्रीको सङ्कलन अर्चना थापाको 'विवस्त्र रामायण' कथामा प्रकटित महिला उत्पीडन, त्यसविरुद्धका महिला पात्रका क्रियाकलाप, उनीहरूको जिम्मेवारी र चिन्तनलाई प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भहरूबाट गरिएको छ । यसरी सामग्री लिँदा महिला सौन्दर्यचेतना विश्लेषणका निम्ति उपयुक्त प्रसङ्गमा मात्र सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धति प्रयोग भएको छ । यस अध्ययनमा द्वितीयक सामग्रीका रूपमा कथाको महिला सौन्दर्यचेतना विश्लेषणका लागि आवश्यक सैद्धान्तिक ग्रन्थ, कथाविश्लेषणका आधार भएका अनुसन्धानात्मक लेख र समालोचनात्मक लेख उपयोग गरिएको छ भने समस्या समाधानका लागि मूलतः पाठविश्लेषणको पद्धति उपयोग गरिएको छ । कथामा प्रकटित महिला सौन्दर्यचेतनालाई (१) महिलाले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण, (२) नवीन भाष्यको प्रवर्तन, (३) शरीर राजनीतिको प्रतिरोध, र (४) ऐतिहासिक विभेदको उत्खनन विश्लेषणमा मात्र सीमित गरिएको छ ।

### विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

सामन्तवादी पितृसत्ताले महिलाका सम्बन्धमा निर्माण गरेका मानकहरूलाई भत्काउँदै महिलालाई समाजको अभिन्न शक्तिका रूपमा हेर्ने दृष्टिकोण नै महिला सौन्दर्यचिन्तन हो । समाजमा महिलाका जनपक्षीय सांस्कृतिक मूल्य स्थापित गर्न, सुन्दरताका आशङ्का र त्यसको आन्तरिक मूल्य अन्य गुणहरूमा केन्द्रित गर्न यसमा जनपक्षीय चिन्तनहरू समावेश हुन्छन् । यसबाट नै साहित्यमा चित्रित महिलाहरूको चिन्तन, पहिचान, रुचि र उदात्तताका सन्दर्भहरूसहित उनीहरूको सौन्दर्यचिन्तन उद्घाटन हुन्छ । महिलाहरूको सामाजिक

भूमिका खोज्ने प्रयासमा जीवविज्ञान, ऐतिहासिक भौतिकवाद र मनोविश्लेषणबाट प्राप्त योगदानलाई उपेक्षा नगरीकन शरीर, यौनगत जीवन र प्रविधिका सारा साधन वास्तवमा मानिसको आवश्यकताका लागि बनेका हुन् र मानिसले यिनीहरूलाई आफ्नो आस्तित्वको सन्दर्भमा विनियोजित गर्दछ (बोडवार, २०७५, पृ. ५२-५३)। त्यसैले महिलाहरूलाई घरेलु कामबाट बाहिर निकालेर आयमूलक काममा लगाउने र उत्पादनमा उनीहरूलाई प्रत्यक्ष रूपले संलग्न गराउनुपर्दछ। घरेलु कामले महिलालाई भान्से र धार्डमा सीमित गर्दै बुद्धिहीन बनाइरहेको निष्कर्ष यस चिन्तनले निकालेको छ। महिलाको श्रमलाई अनुत्पादक, तुच्छ र ढाड भाँच्ने बनाइदिने घरेलु दासत्वका विरुद्ध सर्वहाराको नेतृत्वमा जनसङ्घर्ष गर्नुपर्छ (जेटकिन, २०६५, पृ. ३७) भन्दै महिलाहरूका लागि पूर्ण स्वतन्त्रताको वकालत पनि महिला सौन्दर्यचिन्तनले गर्दै आएको छ। त्यसै गरी महिलाहरूको राजनीतिक शिक्षा, गर्भ र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारलाई पनि यसले अपरिहार्य ठानेको छ। कानुनी र व्यावहारिक रूपमा पुरुष र महिलाका बिचमा रहेको फराकिलो अन्तराललाई पुर्नका लागि राजनीतिमा पनि बढीभन्दा बढी महिलाहरूलाई प्रतिनिधिका रूपमा चुन्नुपर्ने हुन्छ। सर्वहारा वर्गले जहिलेसम्म महिलाका लागि पूर्ण स्वतन्त्रता हासिल गर्न सक्दैनन्, तबसम्म उनीहरू स्वयम् पूर्ण स्वतन्त्र हुन सक्दैनन् (जेटकिन, २०६५, पृ. ४२) भन्ने लेनिनको भनाइले महिलामुक्तिलाई वर्गीय मुक्तिसँगै जोड्दछ। जब महिलाहरू राजनीति र प्रशासनको काममा सक्रिय रहेर सिकाइ र अनुभवका आधारमा पुरुषका हाराहारीमा पुग्न सक्छन्, तब मात्र उनीहरूले पुरुषसरहको कानुनी अधिकारक प्राप्त गर्न सक्दछन्। त्यसैले कानुनी रूपबाटै सांस्कृतिक विभेद निमित्तान्न पार्नका लागि महिलाहरू राजनीतिक रूपले पनि शिक्षित र सचेत हुनुपर्दछ भन्ने चिन्तनमा नै सौन्दर्य निहित छ।

महिला सौन्दर्यचिन्तन जनवादी सारतत्त्वमा आधारित हुन्छ किनभने महिला परम्परादेखि नै शोषण र उत्पीडनमा परेको वर्ग हो र जनवादी सङ्घर्षबाट मात्र महिलामुक्तिको उपयुक्त मार्गचित्र तय हुन्छ। त्यसैले महिला सौन्दर्यचिन्तन सामन्ती र साम्राज्यवादी सौन्दर्यका विरुद्ध जनपक्षीय मूल्यहरूको पक्षमा उभिन्छ। जबसम्म भूमि र उद्योगमाथि पुरुषहरूको मात्र निजी स्वामित्व कायम रहिरहन्छ तबसम्म महिलामुक्ति सम्भव हुँदैन। यी अभीष्ट स्थापित गर्ने काम महिलामुक्ति आन्दोलनका प्रक्रियाबाट मात्र सम्भव हुन्छ, जसले सार्वजनिक गतिविधिहरूमा महिलाहरूको स्वतन्त्र सहभागिता, महिलामाथि लगाइएका सबै किसिमका प्रतिबन्धहरूको अन्त्य एवम् घरेलु काममा पिल्सिएका महिलाहरूलाई उत्पादनमूलक काममा लगाउनुपर्ने पक्षलाई आन्दोलनको आधार बनाएको हुन्छ। यस सन्दर्भमा श्रमिक महिलाहरूको शक्तिलाई महत्त्व दिँदै स्टालिनले राखेको अन्तरराष्ट्रिय श्रमिक महिलादिवस मजदुर एवम् किसान महिलाहरूका लागि एउटा यस्तो सैन्यशक्ति बन्ने माध्ययम हुनुपर्ने धारणा (जेटकिन, २०६५, पृ.२८) बाट पनि महिलासौन्दर्य चेतलाई वैचारिक सम्बल प्राप्त भएको छ। उनका अनुसार श्रमिक महिलाहरूको शक्ति मजदुर वर्गको आरक्षित शक्तिबाट निस्केर सर्वहाराको मुक्तिआन्दोलनमा सक्रिय रूपले सामेल हुन्छ। त्यसो त विभिन्न समयमा भएका वर्गीय मुक्तिआन्दोलनबाट पनि महिला सौन्दर्यचिन्तन परिपुष्ट बन्दै आएको हो। यस्ता आन्दोलनले महिलालाई सामन्ती अभिजात्यवाद र पुँजीवादी बजारवादका विरुद्ध परिलक्षित गर्नुका साथै महिला सौन्दर्य चिन्तनका क्षेत्रमा स्वतन्त्रता, महिला पहिचान, सिर्जनशीलता तथा उनीहरूको आमूल रूपान्तरणको पक्षपोषण गर्दै आएका छन्।

वर्तमान समयको भुमण्डलीकृत पुँजीवादका कारण महिलाहरू दुई गुणा बढी उत्पीडित छन्। मजदुर एवम् किसान महिलाहरू पुँजीद्वारा उत्पीडित हुन्छन् र त्यसका अलावा जनवादी पुँजीवादी जनतन्त्रमा पनि एक

त उनीहरूलाई सबभन्दा निम्न दर्जाको स्थिति प्राप्त भएको हुन्छ, किनभने कानुनले उनीहरूलाई पुरुषसरहको समानता दिँदैन र उनीहरू घरैलु रूपमा पनि दासी छन् (जेटकन, २०६५, पृ. २९) भन्ने वास्तविकताबोध पनि महिला सौन्दर्यचिन्तनले गराउँछ। तत्कालीन सोभियत रुसमा पुरुषहरूसँग महिलाको कानुनी असमानताको कुनै पनि चिन्ह बाँकी रहेको थिएन। त्यहाँको समाजवादी सत्ताले उनीहरूका बिचको असमानतालाई पूर्णतया समाप्त पारिदिएको थियो। महिला सौन्दर्यचिन्तनको यो विशिष्ट उपलब्धि नै विश्वकै महिलामुक्तिका दिशामा पहिलो ऐतिहासिक कदम थियो तथापि अन्य मुलुकहरूमा भने बिसौं शताब्दीको अन्त्यतिर पनि पितृसत्ताले महिलालाई निर्माताका रूपमा हेर्नुको साटो पुरुष निर्मित भाष्यमा कुज्याउँदै उनीहरूको आर्थिक सामाजिक उपलब्धिलाई निरर्थक बनाई महिलाको न्यायोचित भूमिकालाई कलामा प्रस्तुत गर्न प्रतिबन्ध जस्तै गरेको थियो। अक्टोवर क्रान्तिपछि सोभियत सङ्घमा भएका कानुनी प्रावधान र त्यहाँका महिलाहरूले प्राप्त गरेको पुरुषसरहको वरीयताले परिपुष्ट बनाएको महिला सौन्दर्यचिन्तनबारेको बहस पछिल्लो समय नारीवादी अनुसन्धान सुरु भएपछि लिन्डा नोचलिनले सन् १९७१ मा प्रकाशित आफ्नो प्रसिद्ध निबन्धमा “किन कुनै महिला कलाकार महान् छैन ?” भनेर सोधेको प्रश्नबाट पुनर्जागृत भएको हो (पेग, सन् २००८, पृ. २५६)। त्यसपछि विगत पाँच शताब्दीका अज्ञात महिला कलाकारलाई इतिहासकारले विस्तारै प्रकाशमा ल्याए। महिला कलाकारको पुनः प्राप्तिले स्वभावतः तिनीहरूको अस्पष्टता र कला इतिहासकै मानक पाठका रूपमा सैद्धान्तिक अनुसन्धानको नयाँ चरणलाई प्रेरित गर्न थाल्यो। महिलाहरूको सिर्जनात्मकता, तथा उत्पादनसँग सम्बन्धित सामाजिक अवस्थाहरूको गहन विश्लेषण हुन गई महिला विद्वानहरूले हराएको अस्पष्टता बुझ्न खोजियो। इतिहास र कलासिद्धान्तका पाठहरूमा महिला कलाकारहरूको अनुभव र कलाकृतिसँगै सौन्दर्यशास्त्रभित्र नारीवादी दार्शनिक अनुसन्धानको आधार बन्ने अवस्था पनि सिर्जना हुन थाल्यो र यस्ता नयाँ नयाँ अनुसन्धानले महिलाका बारेमा स्थापित रहस्यमय चारित्र देख्दाउने परम्परागत रूढ धारणाहरू भत्काउन थाले (पेग, सन् २००८, पृ. ५६)। उक्त पृष्ठभूमिमा साहित्य र पितृसत्ताको राजनीतिका बिचको स्वार्थपूर्ण सम्बन्ध, त्यसले सिर्जना गरेको आतङ्क तथा त्यसको प्रतिरोध र पितृसत्ताको पराजयमा हुने आनन्दको द्वन्द्वत्मक सम्बन्धमा सौन्दर्यको अनुभूति, साहित्यमा उदात्त जीवनमूल्य एवम् श्रमिक महिलाको महाआख्यानात्मक जीवन गाथाको रचना जस्ता कलात्मक क्रियाकलापबाट नेपाली महिला सौन्दर्यचिन्तनको निर्माण भएको छ र यसले मार्क्सवादी वैचारिकतासहितको समाजवादी महिलावादकै पृष्ठपोषण प्राप्त गरेको छ। कलासाहित्यको रचनामा यसले नेपाली महिलाहरूको सौन्दर्यमूल्यबारे गहन विमर्श प्रस्तुत गर्दै समर्थन र आलोचना दुवै कोणबाट सौन्दर्य चिन्तनको क्षेत्रलाई गतिशील तुल्याएको छ। उपर्युक्त विमर्शानुसार अर्चना थापाको ‘विवस्त्र रामायण’ कथामा अभिव्यञ्जित महिला सौन्दर्यचिन्तनको विश्लेषण र मूल्याङ्कनका लागि यहाँ सैद्धान्तिक आधार र कथामा अभिव्यक्त महिला सौन्दर्यचिन्तनको स्वरूप संयोजन गरेर (१) महिलाले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण, (२) नवीन भाष्यको प्रवर्तन, (३) शरीर राजनीतिको प्रतिरोध र (४) ऐतिहासिक विभेदको उत्खनन शीर्षकका बुँदाहरूको एउटा कृतिविश्लेषणको प्रारूप तयार पारिएको छ र निगमन विधिबाट सामग्रीको व्यवस्थापन गर्दै त्यसलाई अर्थापन गरिएको छ।

## नतिजा र विमर्श

अर्चना थापा उत्पीडनमा परेका समुदायको न्याय र महिलाको आत्मकथ्य लेखनलाई महत्त्वका साथ स्थापित गर्ने कथाकार हुन्। उनको *कठपुतला* (२०७४) सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ‘विवस्त्र रामायण’ कथामा

पितृसत्तात्मक समाजका महिलाको वस्तुगत परिस्थिति, सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्ध, पितृसत्तात्मक जीवनभोगाइका यथार्थ र उनीहरूको चेतनाको स्वरूप तथा लैङ्गिक विभेदयुक्त समाजका महिलाको जीवनदशाको वास्तविकताबोध गराइएको छ। यसमा महिलाहरूको सामाजिक असन्तुष्टि र विरोधको चित्रण गरी उनीहरूको प्रतिरोधको निश्चिततालाई महिलामुक्ति प्रक्रियाको अनिवार्यता ठान्दै महिलाको विचारधारा, उद्देश्य र सङ्घर्षसित लेखकको रचनाशीलतालाई संयोजन गर्ने क्रममा महिला सौन्दर्यचिन्तन प्रकट भएको छ, जसलाई (१) महिलाले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण, (२) नवीन भाष्यको प्रवर्तन, (३) शरीर राजनीतिको प्रतिरोध, र (४) ऐतिहासिक विभेदको उत्खनन गरी महिला सौन्दर्यचेतना विश्लेषणका निम्ति चारओटा उपकरण प्रयोग गरिएका छन्।

### महिलाले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण

महिला व्यक्तित्वको स्वतन्त्र सत्ता हो र उसले समाजका आदर्शको नियन्त्रणमा नभई स्वयम्ले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण गछन्। आफूले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण गर्नका लागि महिलाले पितृसत्तात्मक समाजमा विद्रोह गर्नेपर्दछ किनभने पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाको रोजाइ कहिल्यै पनि प्राथमिकतामा पर्दैन। पहिरन, खानपान, बोली, व्यवहार जस्ता महिलाका नितान्त वैयक्तिक कुराहरू समेत समाजले निर्धारण गरिदिने पुरुषप्रधान व्यवस्थामा आफूले चाहेको जस्तो काम गर्नका लागि उसले ठुलै मूल्य चुकाउनुपर्दछ। त्यसैले उनीहरूको सङ्घर्षलाई पितृसत्तात्मक सामाजिक सम्बन्धको समग्रतामा हेर्नुपर्दछ। यसलाई पछौटे सामाजिक सम्बन्ध र महिलामुक्तितर्फको सङ्क्रमण गरी दुवै पक्षबाट पनि हेर्न सकिन्छ। यसका साथै पितृसत्तात्मक समाजमा महिला र पुरुषबिचको सम्बन्धका आधारबाट पनि महिलाले आफ्नो व्यक्तित्व बनाएका हुन्छन्। यस तथ्यलाई पुष्टि गर्न 'विवस्त्र रामायण' कथामा पितृसत्तात्मक सामाजिक सम्बन्धहरूका कारण महिलाहरू उत्पीडित हुँदै सङ्कटग्रस्त जीवन जिउनुपरेको अवस्था चित्रण गरिएको छ। जनकपुर पुग्न भनी हिँडेको लक्ष्मण गाडी रोकेको ठाउँको होटेलमा भेटेकी मीनाक्षीलाई एकलौ बसेर ल्यापटप चलाएको देख्दा आश्चर्यचकित जस्तै भएको छ—“टुँडिखेल जस्तो खैलाबैला भएको ठाउँमा बसेर के लेख्दै होला ! एकलौ हो वा परिवारसित आएकी हो ?” (पृ. १५२) भन्ने उसका भनाइले महिला एकलौ हिँडनुहुँदैन भन्ने पितृसत्तात्मक चिन्तनको पक्षपोषण गरेका छन्। यो बुझाइलाई कथामा आएका समाख्याताका तलका भनाइले पनि अभि प्रस्ट पारेका छन्— “युवतीतिर हेर्दै दाल भात तरकारी एउटै ठाउँमा मुछ्यो। ...एक त युवती ! त्यो पनि एकलौ बसेकी ! भन ल्यापटप चलाएकी ! उसको ध्यानाकर्षण घरीघरी उतै तानिएको थियो। युवती परिचित जस्तो पनि लागी। सायद टिभीमा देखेको हो ? कुनै कार्यक्रममा देखेको हो कि ?” (पृ. १५२)। यस अभिव्यक्तिबाट एकलौ हिँडेकी र कसैको वास्ता नगरेर ल्यापटपमा आफ्नो काम गरिरहेकी केटी देखेर अचम्म मान्ने समाजमा मीनाक्षीले त्यक्तिको व्यक्तित्व बनाउन गर्नुपरेको सङ्घर्षको अनुमान मात्रैले पनि महिलालाई आफ्नो रोजाइअनुसार बाँच्न सहज नभएको स्पष्ट हुन्छ। एकातिर सक्षम केटीमान्छे देखेर अचम्मित हुने युवाहरू र अर्कातिर बेलायतको प्रतिष्ठित प्रकाशनगृहकी सम्पादक र लेखक मीनाक्षी जस्ता आत्मनिर्भर महिला पनि रहेको समाज देखिनुले नेपाली समाजको पुँजीवादी सङ्क्रमणलाई कथाले सङ्केत गरेको छ। पितृसत्तात्मक समाजमा परिवारभित्रको महिला र पुरुषको अवस्थाले पनि महिलाको व्यक्तित्वलाई प्रभावित गरेको हुन्छ। प्रस्तुत कथामा पुनर्सिर्जित पात्र मीनाक्षीको व्यक्तित्व निर्माणमा पनि उसकै पूर्वरूप रहेकी मिथकीय पात्र

शूर्पणखाको जोधाहापनले काम गरेको छ । आर्यकुलका तुलनामा महिला स्वतन्त्रतायुक्त राक्षसकुलको पारिवारिक पृष्ठभूमिले पनि उसलाई पुँजीवादअनुकूलको आफ्नो सक्षम व्यक्तित्व निर्माणमा सघाएको हो ।

प्रस्तुत कथाकी अर्की पात्र मैथिलीले चाहिँ आफ्नो अवशादयुक्त जीवनलाई व्यवस्थित गर्दै ढिलै भए पनि आफूले चाहेको व्यक्तित्व निर्माणकार्यलाई अगाडि बढाएकी छ । *रामायण*की आदर्श महिला पात्र सीताको पुनर्सिर्जित रूपमा प्रकट भएकी ऊ आफ्नो पूर्वरूपबाट आफैँ पीडित भएको अभिव्यक्तिका केन्द्रीयताबाट लेखिएको आत्मकथा प्रकाशनको तयारीमा जुटेकी छ । आत्मकथामा आएका उसका स्वीकारोक्ति यस्ता छन् :

...अलौकिक चित्रणमा रम्यै म आफूलाई बिसँदै गएँ । अग्रजका उपदेश, विचार र विश्वदृष्टिले मलाई गाल्दै गए । पग्लँदै गएँ मै न पग्लेसरह र ढल्दै गएँ नयाँ स्वरूप र आचारविचारमा । थाहा नपाउँदै मेरो आफ्नो भन्ने केही बाँकी रहेन । आफ्नो पतिको पछि हिँड्ने मौन छायामा परिवर्तन भएकी आफैँलाई जानकारी भएन । यो आत्मकथा लेख्न बस्दा मेरा काल्पनिक र वास्तविक दुवै स्वरूप आज मलाई साथ दिन सँगसँगै उभिएका छन् । मेरा मनोचिकित्सकका अनुसार मेरो खण्डित व्यक्तित्वले मलाई सताएको छ, तर मलाई विश्वास छ आत्मकथा लेखनमा यी दुवैको सहयोगबिना म आफ्नो अकथ्यनुभव लेख्न सकिदैनँ । आज मलाई मेरो काल्पनिकता र वास्तविकता दुवैको साथ चाहिएको छ । (पृ. १५६-५७)

पितृसत्ताको भ्रामक प्रशंसामा रमाउँदै आफूले आफैँमाथि अन्याय गरेको निष्कर्षमा पुगेकी मैथिलीका उपर्युक्त अभिव्यक्तिले पुरुषप्रति परनिर्भर रहेका महिलाहरूले आत्मनिर्णयको अधिकार पनि गुमाएको वास्तविकता उद्घाटन गरेको छ । एउटै समयकी मीनाक्षी चाहिँ हरेक कुरामा एकलै निर्णय गर्न सक्षम देखिनु तर मैथिली अक्षम देखिनुको कारण यहीँनिर प्रस्टिन्छ, किनभने आर्य समाजमा महिलाहरू उत्पादनमूलका काममा संलग्न थिएनन् भने असुर समाजमा तुलनात्मक रूपले महिलाहरू आर्थिक अधिकारसम्पन्न थिए । यहाँ, मैथिलीले पिता जनकबाट पैतृक सम्पत्ति प्राप्त गरेको त बताइएको छ तर त्यसको भोगचलन राम र लक्ष्मणले मात्र गरेको देखिन्छ (पृ. १६८) । यसका साथै मैथिलीले यहाँ सङ्केत गरेका आफ्ना वास्तविक र काल्पनिक रूपले पनि महिला एउटै समयमा बहुरूपी स्वरूपमा बाँच्न विवश भएको वास्तविकतालाई प्रस्ट पारेका छन् । यसले राजघरानाका महिलाहरूमा पनि चाहना र प्राप्तिका बिचमा ठुलो अन्तराल रहेको अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ । यसरी कथामा मीनाक्षीको निडरता, सङ्घर्षबाट प्राप्त सफलता तथा महिलापीडक लक्ष्मणलाई दिएका उसका मर्मभेदी जवाफ अनि मैथिलीको आफूमाथिको थोपरिएको आर्य महिलाको आदर्श एवम् पितृसत्ताद्वारा निर्मित आफ्नो स्वपीडक व्यक्तित्वबाट सम्पूर्ण महिलाहरूमाथि अन्याय भएको भन्ने स्वीकारोक्तिबाट महिला सौन्दर्यचिन्तनको वैयक्तिक स्वरूप प्रकट भएको छ ।

महिलाको सौन्दर्यचिन्तनको सही अभिव्यञ्जनाका निम्ति 'विवस्त्र रामायण' कथामा चयन गरिएका मिथकीय घटना र पात्रको पुनर्सिर्जन तथा त्यस्तो चिन्तनको प्रसारमा प्रभावकारी ठहरिएको छ भने वर्गीय पात्रको केन्द्रीयता एवम् महिलामुक्तिको सङ्घर्षतर्फको उनीहरूको क्रियाशीलताको अभावका कारण महिलामुक्तिको वैचारिकीलाई संयोजन गरी महिला सौन्दर्यचिन्तनलाई सार्वभौम बनाउने सन्दर्भबाट भने यस कथामा केही सीमाहरू विद्यमान छन् ।

### नवीन भाष्यको प्रवर्तन

समाजमा स्थापित पुरातन चिन्तनलाई कुनै कालखण्ड विशेषमा जागृत हुने आधुनिक सामाजिक चेतनाले विस्थापित गरेपछि त्यसका स्थानमा नवीन भाष्यको प्रवर्तन हुन्छ। कतिपय अवस्थामा एउटै समयवधिको समाजका चिन्तन पनि सर्वत्र एकै हुँदैनन् किनभने नवीन चिन्तन उत्पादक समुदायमा अधिक स्पष्ट हुन्छ। उत्पादक समुदायले नै आफ्नो न्यायपूर्ण अस्तित्वका लागि त्यसको निर्माण पनि गरेको हुन्छ। अतः उत्पीडित समुदायको हितअनुकूल व्यवस्थित रूपले स्थापित गरिएका दृष्टिकोणबाट नै महिलाको न्यायिकता प्रवर्द्धन गर्ने नवीन भाष्यहरू प्रचलनमा आउँछन्। 'विवस्त्र रामायण' कथाका महिला पात्रहरूले आफ्नो वास्तविक छवि र *रामायण*ले स्थापित गरिदिएको आफ्नो पुरुष निर्मित छविका बिचको द्वन्द्वबाट नवीन भाष्यको प्रवर्तन गरेका छन्। *रामायण*मा कामुक र दुष्ट करार गरिएकी शूर्पणखाको चरित्रलाई यस कथाकी मीनाक्षीमा रहेको आधुनिक महिला चेतनाले चाहिँ यसरी निसङ्कोच र प्रस्ट दृष्टिकोणका रूपमा स्थापित गरेको छ— "शूर्पणखाले आफ्नो इच्छा निसङ्कोच व्यक्त गरेकै कारण अस्त्रशस्त्र भिरेका दिव्यपुरुषहरूले 'स्लट शेमिड' गरे। सुनसान ठाउँमा एकली केटी, सरी एकली राक्षसी देखेर ऊसित जिस्केर क्षणिक रमाइलो पनि गरे। तपाईंहरूको गलत बुझाइले गर्दा शूर्पणखाको इच्छा अभिव्यक्ति अनैतिक ठहरियो तर तपाईंहरू ऊसित जिस्केको नैतिक...?" (पृ. १७५)। यसमा आफूहरू जस्तो सुकुमार (ह्यान्डसम) लोग्नेमान्छे देखेर कामोत्तेजक शूर्पणखा यौनयाचना गर्दै आफूहरूसमक्ष आएको बताएको लक्ष्मणलाई मीनाक्षीले सोधेको स्पष्टीकरणका रूपमा आएका उपर्युक्त भनाइमा महिलालाई पनि पुरुषसरह आफ्ना चाहना प्रकट गर्ने नैसर्गिक अधिकार रहेको र त्यसैको प्रयोग गर्दा ऊसमाथि दमन भएको भन्ने न्यायिक दृष्टिकोण अभिव्यक्त भएको छ। महिला र पुरुषलाई समानताका आधारमा हेरेको यस अभिव्यक्तिले पुरुषनिर्मित परम्परागत भाष्यका स्थानमा नवीन दृष्टिकोण प्रवर्तन गरेको छ। सामन्तवादी पुरुषसत्तामा विराजमान भएका कारण महिलामैत्री दृष्टिकोण लक्ष्मणमा भने निर्माण हुन सकेको छैन तर उही समयकी मीनाक्षीमा चाहिँ समानताको दृष्टिकोण प्रस्ट भएको छ, किनभने मीनाक्षी आफ्नो श्रममा बाँचेकी उत्पादक समुदायकी पात्र हो। त्यसैले उसले आफ्नो न्यायपूर्ण अस्तित्वका लागि यस्तो नवीन भाष्य स्थापित गरेकी हो। यही दृष्टिकोणका कारण उसले परम्परागत पुरुषप्रधान चिन्तनका साथ लेखिएको रामायणलाई "नरदृष्टिले देखेका र लेखेका नरलीला कलेवर एवम् पुंजातीय सरितसिन्धु" (पृ. १६९) भनेकी छ। रामायणले स्थापित गरेको चिन्तनलाई भत्काउँदै ऊ कथामा अगाडि भन्छे :

दण्डको त्रास देखाएर, आदर्शप्रेरित रोमाञ्च थपेर सांस्कृतिक आलेख तयार पारियो। नैसर्गिक यौनेच्छा र प्रेमेच्छालाई पतीत स्वेच्छाकारी राक्षसीको विद्रूप इच्छा भनेर परिभाषित गरियो। विद्रूप इच्छा गर्ने आइमाईलाई दण्ड दिइन्छ भन्ने त्रासलाई जीवन्त राखियो। मौन, ग्रहणशील र स्वत्व-निस्सारता स्विकारेकी आइमाईलाई पूजिता मानिने संस्कारको थालनी गरियो। (पृ. १७५)

रामायणले पितृसत्तात्मक र एक पक्षीय भाष्यलाई अझ मजबुत बनाएर प्रसार गरेका कारण पनि महिलाहरू समाजमा अन्यायपूर्ण जीवन जिउन बाध्य भएको भन्ने उसको आशय यहाँ प्रकट भएको छ। यही विभेदकारी दृष्टिकोणको प्रतिरोध गर्नका लागि उसले रामायणले अन्याय गरेका महिला पात्रका केन्द्रीयताबाट विवस्त्र रामायण लेख्ने भनेर गरेको उद्घोषमा पनि नवीन चिन्तन प्रकट भएको छ। त्यसै गरी "मौन अभ्यास रुचाउने भाउजू आत्मकथा लेख्ने मान्छे त होइन। भाउजूको नाम राखेर अरूले नै लेखेको होला" भन्ने

लक्ष्मणको पुरुषनिर्मित दृष्टिकोणलाई प्रतिकार गर्दै “मैथिलीले किन आत्मकथा लेख्न सकिदैन ? आफ्नो कथा अरूले कसरी लेख्न सक्छन् ? कथा, गाथा, पुराण लेख्ने तपाईंहरू मात्रै ?” (पृ. १७७) भनेर गरेको मीनाक्षीको प्रश्नले पनि ग्रन्थको रचना महिलाले पनि गर्दछन् भन्ने नवीन भाष्य स्थापित गरेको छ । यसरी प्रस्तुत कथा पितृसत्ताको शोषणमा थिचिएका महिलाका दृष्टिकोणबाट पुरुषनिर्मित परम्परागत भाष्यले स्थापित गरेका एकपक्षीय र भ्रामक चिन्तनको प्रतिरोध गर्दै वैज्ञानिक तर्कसहितका नवीन भाष्य प्रवर्तन गर्न सक्षम रहेको छ । कथाले स्थापित गरेको महिलाले पुरुषसरह स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना चाहना र आवश्यकताहरूको उपयोग गर्न सक्छन् भन्ने चिन्तन नै महिला दृष्टिकोणअनुसारको बढी न्यायिक र मानवीय चिन्तन हो । यस्तो चिन्तनलाई कथामा महिला पात्रप्रतिको पक्षधरतासहितको आख्यानीकरण तथा उत्पीडित पात्रको नायकत्वले विश्वसनीय र प्रभावकारी बनाएको छ ।

### शरीर राजनीतिको प्रतिरोध

महिलाको शरीरमाथि दमन र नियन्त्रण राखेर उसलाई उपभोग्य वस्तु बनाउने पितृसत्तात्मक चिन्तन नै शरीर राजनीति हो । शरीरले पहिचान र प्रतिनिधित्वको स्थानका रूपमा काम गर्छ जसका माध्यमबाट निश्चित संस्कृतिका आधारभूत मापदण्डमा रहेर अन्तरक्रिया, समीक्षा र अनुकूलन गर्न सक्छ (बटलर, सन् २०११, पृ. खख-हहह) । यस्तो राजनीतिलाई सामाजिक शक्तिका माध्यमबाट मानव शरीरलाई परिचालन गर्ने कार्य र नीतिका रूपमा पनि लिइन्छ (एटम, सन् २०२२, पृ. ५२) । यसमा शरीरमाथि व्यक्ति र समाजको नियन्त्रणको मात्रा, त्यसको परिणाम र सङ्घर्षको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । सामन्ती समाजमा उत्पादनका साधन र त्यसको उपयोगको स्वामित्व पुरुषमा रहने भएकाले उसले महिलाको शरीरमाथि समेत वर्चस्व कायम राख्दै आएको हो । पितृसत्ताले आफूलाई निर्विवाद रूपमा प्राप्त शक्तिका आडमा महिलाको शरीरमाथि अधीनस्थता देखाउने पद्धतिलाई ‘विवस्त्र रामायण’ कथामा रामायणका पुनर्सिर्जित सन्दर्भबाट प्रतिरोध गरिएको छ । सीताको अग्निपरीक्षा लिइएको सन्दर्भका तलका पङ्क्तिबाट पनि यसको पुष्टि हुन्छ :

अग्रजहरूको सम्मानित उपस्थितिमा मलाई पवित्रताको परीक्षा दिन पुनः उभ्याइएको सपना देखेर आतङ्कित हुन पुगेकी रहेछु त्यो राति । एक हुल रमिते मेरा सतित्व परीक्षक बनेर हल्ला गर्दै उभिएका थिए । सम्पूजनीय पुरुषहरूको अगाडि मलाई अरू पुरुषले छोएको छैन, हेरेको छैन, भनेर प्रमाणित गर्नुपर्ने अवस्था फेरि सिर्जित भएको थियो तर उनीहरूको फैसला सुन्नुअघि म परीक्षा बहिष्कार गरेर भाग्ने कोसिस गर्दै थिएँ । (पृ. १५९)

रामबाहेक अरूसँग संसर्ग गरेकी छैन भनेर सार्वजनिक रूपमा परीक्षा दिनुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको *रामायण*कालीन परिस्थितिको पुनस्मृतिका रूपमा आएका मैथिलीका उपयुक्त अभिव्यक्तिले उसको शरीरमाथिको रामको वर्चस्वलाई पुष्टि गर्दछन् । आफूले भोगेको यही पितृसत्तात्मक अधीनस्थताको आघातबाट आतङ्कित हुँदै अन्ततः ऊ विक्षिप्त बन्न पुगेकी छ र अन्तिममा परीक्षा बहिष्कार गरेर भाग्ने उसको कोसिस पनि पुरुषसत्ताले गर्दै आएको महिला शरीरमाथिको राजनीतिप्रतिको मौन प्रतिरोध नै हो । त्यसै गरी यहाँ *रामायण*कालीन प्रसङ्गमा सीतालाई ‘रामजाया’ (रामकी पत्नी) भनेर सम्बोधन गरिनु र उसको मौनतालाई सर्वकालीन स्वीकृति जस्तो बनाएर अर्थ्याइनु पनि पुरुषराजनीति नै हो र यसप्रतिको असन्तुष्टि मैथिलीले आफ्नो आत्मकथामा प्रकट (पृ. १५५) पनि गरेकी छ ।

प्रस्तुत कथामा पतिव्रता एवम् सहनशीलता जस्ता पुरुषपक्षीय अभिलक्षणयुक्त चरित्रलाई आदर्श बनाई त्यसैको महिमा र गुणगानका आधारमा महिलालाई कज्याउने पितृसत्तात्मक नीतिको पनि मैथिलीले विरोध गरेकी छ । “विश्वास र आस्थाको राजनीति, धर्मको राजनीति, स्वास्नीमानिसको नाममा गर्ने बिराट राजनीति बुझ्नेबित्तिकै आफूमा दमनदामिनी बन्न सक्ने सम्भावना भेटेको” (पृ. १६१) तथा “मौनताको मुखुण्डो त्यागेर आफूले मानवीय स्वरूप अँगाल्ने प्रयास गरेको” (पृ. १६३) भन्ने उसका अभिव्यक्तिमा पनि शरीर राजनीतिको प्रतिरोध निहित छ । यसका साथै महिला लजालु, कोमल र निर्बल हुन्छन् भन्ने नारीपहिचानको पितृसत्तात्मक निर्मितिलाई मीनाक्षीले पनि गतल सावित गरिदिएकी छ । यात्रामा एकलै भेटेर अचम्मित हुँदै “तपाईं एकलै यात्रा गर्दै हुनुहुन्छ ?” भनेर गरेको लक्ष्मणको प्रश्नको प्रतिउत्तरमा उल्टै “तपाईं कोसँग यात्रा गर्दै हुनुहुन्छ ? आफ्नो आमा कि बासित ?” (पृ. १६६) भन्ने प्रश्न गरेर उसले आक्रोशपूर्ण ढङ्गले आफ्नो कठोर व्यक्तित्व प्रदर्शन गरेकी छ । उसकै पूर्वरूप रहेकी शूर्पणखाको यस्तै निशङ्कोच, प्रबल र दृढ निश्चयी व्यक्तित्वलाई लक्ष्मणले कामोत्तेजनामा सुद्धी हराएकी नकचरी करार गर्दै नाक काट्नुपर्ने बाध्यता आइलागेको (पृ. १७४) बताउनु पनि पितृसत्ताको ठुलो राजनीति हो किनभने स्वविवेकयुक्त र तार्किक क्षमताका निशङ्कोच महिलाहरू पितृसत्ताका सडकट हुन् । महिलामाथि प्रभुत्व कायम राखिरहनका लागि उसलाई जहिले पनि आफ्नो परिभाषाभित्र मात्र सडकुकुचित गरिराख्न खोज्ने पितृसत्ताको राजनीतिको प्रमुख हतियार नै शरीर राजनीति हो ।

महिलाको शरीर र स्वभावलाई आफूअनुकूल परिभाषित गर्दै सदैब एकोहोरो नाफाको राजनीति गरेको पुरुषप्रधान चिन्तनको प्रतिरोध एवम् महिलाको स्वपहिचानको पैरवी गरेर प्रस्तुत कथाले महिलाको शरीर राजनीतिको प्रतिरोधलाई जीवन्तता प्रदान गरेको छ । कथामा गरिएको घटना र चरित्रको विकास एवम् सोहीअनुकूलको विभेदपूर्ण परिवेश संयोजन पनि मीनाक्षीको सचेत चरित्र र मैथिली जस्तो भोगाइबाट खारिँदै गएको पात्रको महिला चिन्तनलाई बलशाली बनाउन सफल रहेको छ भने महिलाको सचेतना र पितृसत्ताको प्रतिरोधबाट महिलाहरूमाथिको न्याय सम्भव हुने कुराको सङ्केत पनि यसमा गरिएको छ ।

### ऐतिहासिक विभेदको उत्खनन

महिलामाथिको विभेदको परम्परा हजारौं वर्ष लामो छ । सांस्कृतिक शोषणका बहुआयामिक स्वरूपहरू खप्दै अहिले कानुनी समानता प्राप्तिको सङ्घर्षमा रहेका महिलाहरूलाई इतिहासले राज्यको राजनीतिक र आर्थिक प्रणालीमाथिको पहुँच र प्रभुत्वको अवस्थाबाट हेर्ने गरेको छ । यस कारण पनि कला र साहित्यमा व्यक्त यथार्थ ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा आधारित हुन्छ । इतिहासको विकासप्रक्रियामा पहिलो श्रमविभाजन सन्तान उत्पादनको लागि महिला र पुरुषका बिचमा नै भएकाले पहिलो पटक वर्गीय उत्पीडन पनि पुरुषद्वारा महिलामाथिको आधिपत्यको साथसाथै सुरु भएको हो (एड्गोल्स, सन् १९८६, पृ. ५३) । यस किसिमको शोषण एवम् सामन्ती समाजदेखि अहिलेको पुँजीवादी व्यवस्थासम्म आइपुग्दा सामाजिक, सांस्कृतिक क्रियाकलापमा विद्यमान महिलाविभेदलाई नेपाली आख्यानले पुनर्सिर्जित स्वरूपबाट उद्घाटन गरिरहेका छन् । ‘विवस्त्र रामायण’ कथाले लैङ्गिक विषमतायुक्त समाजका महिला र पुरुषको सम्बन्ध चित्रण गर्दै महिलामाथिको शोषणको ऐतिहासिकता पनि सङ्केत गरेको छ । यसमा चित्रित पितृसत्तात्मक उत्पीडनका विरुद्ध सचेत हुन थालेका मीनाक्षी जस्ता पात्रका अभिव्यक्तिबाट प्रकटित महिलामाथिको युगीन विभेदको उत्खनन यस्तो छ :

नैसर्गिक यौनेच्छा र प्रेमेच्छालाई...विद्रूप इच्छा भनेर परिभाषित गरियो । विद्रूप इच्छा गर्ने आइमाईलाई दण्ड दिइन्छ भन्ने त्रासलाई जीवन्त राखियो ।...सामाजिक दण्डको डरले गर्दा आइमाईहरू आफ्ना इच्छा लुकाउने अभिनयमा पोख्त भए । त्यसपछि विद्वान्हरूले आइमाईका मनका कुरा कसैलाई थाहा हुँदैन भनेर ज्ञानका नयाँ अध्याय थपे । आदर्शोन्मुख रामराज्यमा केटी जिस्क्याउने नरलीलाको क्षणिक रमाइलो नैतिक मानियो ।...आइमाईका शरीर इच्छा र अभिव्यक्तिमाथि निषेधाज्ञा जारी गर्न पाउने परिपाटीसमेत निर्माण हुँदै गए । (पृ. १७५)

यसमा परपुरुषसित सिधै यौनआमन्त्रण गर्ने शूर्पणखा निर्लज्ज भएकाले त्यसको दण्डस्वरूप उसको नाक काट्नुपरेको तर्क दिएको लक्ष्मणलाई समाजमा प्रचलित दण्ड र नैतिकताको पितृसत्तात्मक अर्थ र परम्परा बोध गराउन गराइएको छ । मीनाक्षीका उपर्युक्त अभिव्यक्तिमा यौन र प्रेमलाई पुरुषपक्षीय दृष्टिकोणबाट मात्र परिभाषित गरेको समाजमा महिलालाई पुरुषले रमाइलो गर्ने साधन मात्र ठानेको परम्परित भाष्य निर्मितिको वास्तविकता उद्घाटन पनि भएको छ । पुरुषको अधीनमा रहेका कारण उनीहरूलाई रिभाउनकै लागि पनि महिलाहरू आफ्ना चाहना दबाउन विवश भएको र साहस गरेर बोलेका महिलालाई चाहिँ पितृसत्ताले दण्डित गरेर चुप लगाएको तथ्यबाट यहाँ महिलामाथिको ऐतिहासिक विभेदको वास्तविकता उद्घाटन भएको हो । त्यसै गरी मैथिली जस्ती पितृसत्ताकी आदर्श महिलाले पनि आफूमाथिको विभेदलाई आत्मकथामार्फत सार्वजनिक गरेको सन्दर्भले पनि कथामा महिलामाथिको पितृसत्तात्मक विभेदको परम्परालाई सघन बनाएको छ :

हाम्रो दाम्पत्य जीवनबारे सर्वस्तुत्य ग्रन्थ रचिने कुरा चल्दै थियो । समयलाई अलौकिक कथा चाहिएको थियो । समाजलाई कालजयी आदर्श नायक र नायिकाको खाँचो थियो । साधारण कथाको असाधारण लेखनमार्फत मेरो काल्पनिक स्वरूप निर्माण हुँदै गयो । उक्त अलौकिक चित्रणमा रम्यै म आफूलाई बिसँदै गएँ । (पृ. १५६)

यहाँ, मैथिलीले आफ्नो दाम्पत्य जीवनको सर्वस्तुत्य ग्रन्थ *रामायण*लाई अलौकिक कथा भनेर चिनाएकी छ । आदर्श नायकनायिकाका माध्यमबाट असाधारण कुराहरू थपेर निर्माण गरिएको उक्त कथामा वर्णित आफ्नो काल्पनिक स्वरूपमा आफूले मानवीय गुण पनि बिसँदै गएको भन्ने उसको स्वीकारोक्तिबाट ग्रन्थरचना गरेर महिलामाथि अन्याय गर्ने परम्परालाई निरन्तरता दिइएको जानकारी पाइन्छ । श्रमविभाजनको प्रारम्भिक चरणबाटै घरेलु विभाग सम्हालेकी महिलालाई लेखनको स्वतन्त्रता थिएन । त्यसैले उसको चरित्र, आनीबानी, चाहना र भविष्यसमेतको प्राथमिकता निर्धारण गरिदिने अधिकार पाएको पुरुषले समाजमा उसलाई अधीनस्थ बनाउनकै लागि उसको लौकिक छवि लुकाएर अलौकिक चित्रण गर्न थाल्यो । यसरी काल्पनिक कथाका माध्यमबाट भएको ऐतिहासिक विभेदको बोध गराएर महिलालाई आफ्नो न्यायका लागि आफैँ आआफ्नो स्थानबाट सचेत भएर लाग्नुपर्ने आशय प्रकट गर्न गरिएको कथाको आख्यानिकरण पनि सफल रहेको छ ।

### निष्कर्ष

अर्चना थापाको *कठपुतला* कृतिमा सङ्गृहीत 'विवस्त्र रामायण' कथाको महिला सौन्दर्यचेतना समाजमा व्याप्त महिलामाथिको उत्पीडन र त्यसको अन्त्यका लागि महिला पात्रहरूले चालेको सचेत प्रतिरोधको कदमबाट प्रकट भएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा कृतिविश्लेषणका लागि निर्धारण गरिएका चार ओटा प्रतिमानहरूमध्ये महिलाले चाहेको व्यक्तित्व निर्माणलाई पितृसत्तात्मक समाजको सामाजिक र सांस्कृतिक

सम्बन्धको आलोचनात्मक आधारबाट उद्घाटन गरिएको छ । यसलाई पितृसत्तात्मक शोषणको मारमा परेका मीनाक्षी (शूर्पणखा) र मैथिली (सीता) जस्ता उत्पीडित महिलाहरूले पुरुषनिर्धारित मर्यादामा बाँच्नुपर्दा आफ्नो आत्मसम्मानका लागि गरेका सङ्घर्षसँगै महिलाको न्यायका लागि पुरुषनिर्मित परम्परागत भाष्यहरू खारेज गर्नुपर्ने दृष्टिकोणले सघन बनाएको छ । मीनाक्षीको निडर र निसङ्कोच व्यवहार एवम् उसका तार्किक सवालले लक्ष्मणलाई नाजवाफ बनाएका सन्दर्भ तथा पितृसत्ताद्वारा मैथिलीको काल्पनिक र स्वपीडक चरित्र निर्माण गरेर महिलाहरूले चाहेको व्यक्तित्व निर्माणमा अवरोध सिर्जना गर्दागर्दै पनि मैथिली आफ्नो चरित्रको वास्तविकता उद्घाटनमा सफल भएको देखाएर महिलाको प्रतिरोधी चेतना विस्तारमा पनि यो प्रभाकारी ठहरिएको छ । यसमा नवीन भाष्यको प्रवर्तनलाई चाहिँ महिला र पुरुष समानताको आधारबाट हेर्दै त्यसका लागि महिलाले पुरुषसरह स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना दृष्टिकोण सार्वजनिक गर्ने प्रक्रिया सुरु भएको देखाइएको छ । यसका लागि गरिएको मीनाक्षी जस्ती *रामायण*की उत्पीडित पात्रको नायकत्व र शोषणमा परेका महिलाप्रतिको पक्षधरताले यसलाई विश्वसनीय र समसामयिक बनाएको छ । शरीर राजनीतिको प्रतिरोधका कोणबाट हेर्दा प्रस्तुत कथा महिलाशरीरमाथिको नियन्त्रणका लागि निर्धारित सहनशीलता र पतिव्रता जस्ता पुरुष निर्मित अस्वीकार गर्न सक्षम पात्रविधान एवम् महिला कोमल, लजालु र कमजोर हुन्छन् भन्ने भाष्यको विघटन गराउन सक्षम रहेको देखिन्छ । ऐतिहासिक विभेदको उत्खननलाई यसमा विशेष गरी *रामायण*कालीन सन्दर्भहरूबाट मूर्त बनाइएको छ । महिलालाई तर्साएर, दण्डको भागिदार बनाएर पितृसत्ताअनुकूल बनाउँदै ल्याइएको ऐतिहासिक तथ्यबोध गराएको सन्दर्भबाट विभेदको उत्खनन प्रगाढ बनेको छ । यसरी प्रस्तुत कथाले नेपाली समाजको लैङ्गिक सम्बन्ध तथा त्यसमा आफ्नो प्रभुत्व कायम राख्न पितृसत्ताले गरेको षड्यन्त्र प्रस्ट पारेको छ । अतः लैङ्गिक सम्बन्धको आख्यानिकरणद्वारा 'विवस्त्र रामायण' कथा पुरुष र महिलाबिचको सामाजिक सम्बन्ध, उनीहरूको द्वन्द्व एवम् सांस्कृतिक शोषण पितृसत्तात्मक दाउपेचमा आधारित रहेको कुरालाई प्रतिरोधी ढङ्गले पुष्टि गर्न सफल रहेको छ । कथाको उद्देश्यलाई महिला सौन्दर्यचेतनामा केन्द्रित गर्नका लागि गरिएको महिलाले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण, नवीन भाष्यको प्रवर्तन, शरीर राजनीतिको प्रतिरोध तथा ऐतिहासिक विभेदको उत्खननका दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दा प्रस्तुत कथा नेपाली समाजको महिला सौन्दर्यचिन्तको उद्घाटन, पितृसत्तासँगको त्यसको द्वन्द्वात्मक सम्बन्धको पहिचान र महिलाको न्यायका लागि प्रतिरोधी चेतनाको प्रसार गर्न अपनाइएका मिथकीय घटनाको आख्यानिकरण एवम् सारवस्तुमा उत्पीडित महिला पक्षीय अभिव्यक्तिबाट महिला सौन्दर्यचेतना प्रकटीकरण गर्न सक्षम रहेको छ ।

### सन्दर्भसामग्री

- अधिकारी, सीता (२०८१ असार). विवस्त्र रामायण कथामा मिथकीय पुनर्लेखन. *वैखरी वाणी*, १ (२). पृ. ४७-६० ।
- एङ्ग्ल्स, फेडरिख (सन् १९८६). *परिवार निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्ति* (अनु.). राजेन्द्र मास्के. काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन ।
- एटम, नेत्र (सन् २०२२ असार). पहुँलो गुलाफ कथामा नारी शरीरमाथिको राजनीति. *वाङ्मय*, १८. पृ. ५१-६० ।

- जेटकिन, क्लारा (२०६५). *महिलाहरूको मुक्तिका बारेमा (माक्स, एङ्गेल्स, लेनिन, स्टालिन, माओ)*. (अनु.) रमेश सुनुवार. काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन ।
- ढकाल, रजनी (सन् २०२३ डिसेम्बर). कठपुतलाका कथामा लैङ्गिकता. *मङ्गल रिसर्च जर्नल*, ४. पृ. ७१—८४ ।
- थापा, अर्चना (२०७४). *कठपुतला*. काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।
- पेग, ब्रान्ड वेइजर (सन् २००८). फेमिनिजम् यान्ड एस्थेटिक्स. वेब.  
<https://www.researchgate.net/publication/229813987>
- बट्लर, जुडिथ (सन् २०११). *बडिज द्याट म्याटर अन द डिस्कर्सिभ लिमिटेड अफ सेक्स*. लन्डन : रुटलेज ।
- बस्ताकोटी, भूमिराज (२०८१ असोज). विवस्त्र रामायण कथामा द्विचर विरोध. *अवधारणा*, १५ (८). पृ. ३७—३७ ।
- बोडवार, सिमोन द (२०७५). *महिला* (अनु.). रमेश सुनुवार. काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन ।
- शर्मा, बिन्दु (सन् २०२२). समकालीन नेपाली कथामा प्रयुक्त कथानकका स्रोत. *इन्टरडिसिप्लिनरी रिसर्च इन एडुकेसन*, ७ (२). पृ. २३—३६ ।
- शर्मा, बिन्दु (२०८१ कार्तिक). नेपाली महिलालेखन : उपलब्धि र चुनौती. *युगदूत*, ४५ (६). पृ. २०५—२२४ ।